

YENİ ƏSƏRLƏR, ELMİ YENİLİKLƏR, RƏYLƏR<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.1.299>**ƏBÜLFƏZ QULİYEV*****ƏDƏBİ QAYNAQLARA AİD YENİ VƏ DƏYƏRLİ ARAŞDIRMA**

Ədəbiyyatımızın qədim tarixi, zəngin qaynaqları, çoxəsrlik maraqlı ədəbi ənənələri vardır. Bu prizmadan məsələyə yanaşdıqda az öyrənilmiş Şərq islam təsəvvüf ədəbiyyatı və onun qaynaqları diqqəti çəkir. Təsəvvüf ədəbiyyatının banilərindən, Şərq ədəbiyyatının dahilərindən olan Şeyx Fəridəddin Əttar yaradıcılığı şairin dövründən günümüzədək islam-Şərq ədəbiyyatına, o cümlədən bizim ədəbiyyatımıza da güclü təsir göstərmiş, tanınmış Azərbaycan şairləri Əttarın əsərlərinə və obrazlarına sevə-sevə müraciət etmişlər. Lakin təəssüf hissilə qeyd edək ki, sovet dövründə təsəvvüf ədəbiyyatının araşdırılmasına qadağalar qoyulduğu üçün Şeyx Fəridəddin Əttar yaradıcılığı da Azərbaycanda çox az tədqiq edilmiş, Əttar şəxsiyyətini və yaradıcılığını hərtərəfli əhatə edən əsərlər yazılmamışdır. Bu baxımdan Nəzakət Fətəli qızı Məmmədlinin “Şeyx Fəridəddin Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” (Bakı, Ecoprint, 2022, 380 s.) monoqrafiyası olduqca vacib və aktual bir mövzuya həsr edilmişdir. Belə ki, böyük sufi şair və mütəfəkkir, təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Şeyx Fəridəddin Əttar (1119-1230) islami Şərq ədəbiyyatının tarixində, bu ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamış, bu qüdrətli söz sənətkarının çoxşaxəli yaradıcılığı intibah dövrü klassik didaktik ədəbiyyatımızın yüksəlməsinə güclü təsir göstərmişdir. Şərəfli bir ömür yolu keçmiş, 114 il yaşamış bu müdrik şəxsiyyət zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Şeyx İbrahim Gülşəni, Seyid Yəhya Şirvani, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Seyid Mirhəməzə Nigari, Hüseyn Cavid və s. kimi klassiklərimiz Əttar əsərlərindən faydalanmış, öz əsərlərində Əttar beytlərindən nümunələr gətirmiş, ona nəzirələr yazmışlar. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, Əttar yaradıcılığı Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının inkişafına diqqətəlayiq təsir göstərmişdir. Belə ki, onun “Təzkirətül-övləyə”, “Məntiqüt-teyr”, “Əsrarnamə”, “Pəndnamə” və s. əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çoxsaylı tərcümələri mövcuddur. Bir çoxu əlyazması halında olan bu tərcümələr istər ədəbiyyat, istərsə də dil tarixi baxımından olduqca dəyərli mənbələrdir. Bu əsərlərin aşkara çıxarılması, tədqiqi, nəşr edilərək ədəbiyyatımıza qazandırılması olduqca önəmli məsələlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əttarın bu əsərlərinin bir çoxunun əlyazma nüsxələri AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun zəngin xəzinəsində öz tədqiqatçılarını gözləyir. Bu institutun baş elmi işçisi fillogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəzakət Məmmədli 20 ildən artıqdır ki, bu xəzinədəki həmin materiallar əsasında yorulmadan, gecəni gündüzə qatararaq Əttarın həyat və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tam və kompleks bir araşdırma aparmış, nəticədə dəyərli bir monoqrafiya meydana çıxmışdır.

Nəzakət Məmmədlinin dəyərli tədqiqat işi -- “Fəridəddin Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası giriş, 4 fəsil – 18 bölmə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın – mənbələrin siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yeniliyi və tətbiqi kimi məsələlər açıqlanır.

Birinci fəsil “Şeyx Fəridəddin Əttarın dövrü, həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığının ədəbi qaynaqları və təsir dairəsi” adlanır. Bu fəsil “Əttarın dövrü və həyatı”, “Sənai və Əttar”, “Əttar və Mövlana” adlı 3 bölmədən ibarətdir. Burada Əttarın yaşadığı, yazıb-yaratdığı dövr haqqında müfəssəl məlumat verilmiş, Qəznəvilər hakimiyyəti (963-1186) və monqol istilasına qədərki Səlcuq türklərinin hakimiyyəti dövründə Xorasanda, Nişapurda ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına diqqət və qayğı göstərilməsindən ətraflı şəkildə qaynaqlar əsasında bəhs edilmiş, ona görə də çox doğru olaraq Əttar yaradıcılığında Mahmud Qəznəvi və səlcuq hökmdarı Sultan Səncərin müsbət bədii obrazlarının əks olunması qeyd edilmişdir. Bu fəsildə eyni zamanda Əttar yaradıcılığı ilə Sənai Qəznəvi və Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığı müqayisəli şəkildə faktlar əsasında təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

İkinci fəsil “Şeyx Fəridəddin Əttarın əsərləri”nə həsr olunub, burada böyük filosof sənətkarın 22 əsəri yazılma tarixinə görə xronoloji ardıcılıqla ətraflı şəkildə ilk dəfə kompleks şəkildə

araşdırılmışdır. Monoqrafiyanın bu fəslində ilk əvvəl, Əttarın yeganə nəsr əsəri olan “Təzkirətül-övlia” əsərinə həsr olunmuş bölmədə vilayət məktəbinin əsasları şərh olunur. Qeyd edək ki, övlia ərəbcə vəli sözünün cəmidir. Burada Allahın vəliləri haqqında şairin düşüncələri ifadə olunmuşdur. Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, “Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsəri Haqdan gələn saysız bəla və möhnətləri əziz bir nemət kimi qəbul edən, bu izzət və sınaqlardan zövq alan, müsibətlərin acı qədəhini ilahi sevgilinin əlindən şərbət kimi içən, qəlbləri daim ilahi həsrətlə çırpınan fəvqəladə insanların, həqiqi aşıqların həyatından (peyğəmbər və imamların) nümunələrdir”. Daha sonra qüdrətli təsəvvüf şairinin şah əsəri sayılan, ən çox oxunan, məşhur olan və sevilən “Məntiqüt-teyr” məsnəvisinin irfani və poetik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Bu məsnəvinin ən məşhur hekayəsi “Şeyx Sənan”dır. Onu da qeyd edək ki, böyük Azərbaycan dramaturqu, “hüsnü xuda şairi” H. Cavid “Şeyx Sənan” dramının mövzusunun da Əttarın məhz bu əsərindən almışdır. F. Əttarın bu əsəri tanrıdan feyz alaraq yazılmış, ilahi həqiqətləri sistemli, məntiqi şəkildə açıqlayan yüksək poetik dəyərlərə malik bir əsərdir. Məhz buna görə Əttarın davamçıları bu mövzuya müraciət edərkən əsərin ilk qaynaqlarından deyil, bilavasitə Əttar yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Ona onlarla tərcümə və şərhlər yazılmış, divan ədəbiyyatımızda bu əsərin rəmz və məcazlar sistemindən geniş istifadə olunmuş, ayrı-ayrı obrazlarına müraciət edilmişdir.

“Əttar və Azərbaycan klassikləri” – üçüncü fəsildir və aşağıda göstərilən yeddi bölmədə təqdim edilmişdir: “Xaqani və Əttar yaradıcılığında bəzi müştərək məqamlar”, “Nizami və Əttar yaradıcılığında müştərək obraz və rəmzlər”, “Şeyx Fəridəddin Əttar və Seyid Yəhya Şirvani”, “Nəsimi və Əttar yaradıcılığında irfani və poetik paralellər”, “Əttar və Şeyx Səfiəddin Ərdəbili” “Əttar və Fizuli yaradıcılığında “cünunluq” anlayışı”, “Əttar və Mövlana ənənələri Seyyid Nigari yaradıcılığında”. Monoqrafiyanın bu fəslində Əttar yaradıcılığı ilə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Seyyid Yəhya Şirvani, Füzuli, Mir Həmzə Seyyid Nigari kimi dahi ədiblərimizin ədəbi irsi müqayisəli planda tədqiqatə cəlb edilir. Bu tədqiqat zamanı alimin klassiklərimizin divanlarına və ayrı-ayrı əsərlərinə nə qədər dərinləndirən bələd olduğunu, bu ədəbi xəzinəni ən incə detallarına qədər araşdırdığını görürük. Bu fərqləri və ortaq cəhətləri müəyyənləşdirmək üçün illərlə çəkilən zəhmət, yuxusuz gecələr və şübhəsiz ki, şeirə və ədəbiyyata sonsuz sevgi gərəkdir.

Monoqrafiyada Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı probleminə təxminən 100 səhifə - geniş yer ayrılması təsadüfi deyildir. F. Əttar Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi ədəbi irsindən bəhrələndiyi kimi, böyük təsəvvüf şairinin ədəbi yaradıcılığı Nəsimi, Füzuli, Mirhəmzə Nigari, Hüseyn Cavid kimi böyük sənətkarlar üçün də ilham qaynağı olmuş, bir sıra əsərləri orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, oxucular tərəfindən böyük maraqla, sevilə-sevilə mütaliə olunmuş, “Kəlilə və Dimnə” kimi mənəvi qida mənbəyi olmuşdur.

Tədqiqatçının XIX əsrin böyük sufi şairi və mütəfəkkiri Mir Həmzə Seyyid Nigari və Əttar arasında müəyyən etdiyi maraqlı paralellər, bu paralellərlə bağlı apardığı araşdırmalar da Nigarinin Əttara nə qədər sevgi və hörmətlə yanaşdığı, onun yaradıcılığından bəhrələndiyi faktlarla göstərilmişdir.

Sonuncu-dördüncü fəsildə “Əttar əsərlərinin türkçə tərcümə və şərhləri” araşdırılmışdır. Burada beş istiqamətdə – beş bölmədə tədqiqat aparılmışdır: “Şeyx Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsərinin tərcümələri”, “Məntiqüt-teyr” tərcümələri”, “Əsrnamə” tərcümələri”, “Əttarın “Pəndnamə” əsərinin türkçə tərcümələri”. Kitabın bu fəslə ilə tanış olarkən, Əttarın “Təzkirətül-övlia”, “Əsrnamə”, “Pəndnamə” əsərlərinin nə qədər fərqli tərcüməçilər tərəfindən dilimizə çevrildiyini görüb heyranət etməmək mümkün deyil. Bu tərcümələr, Əttar irsinə olan böyük maraq və sevginin göstəricisidir.

Monoqrafiyanın bu fəslində indiyə qədər bizə məlum olmayan bir çox tərcümə əsərləri barədə qiymətli bilgilər alırıq. Təqdirəlayiq haldır ki, müəllif bu əsərləri orijinaları ilə müqayisə edərək fərqli və bənzər cəhətləri aşkara çıxarır. Fikrimizcə, monoqrafiyanın bu bölməsi tərcümə ədəbiyyatımızın öyrənilməsi üçün dəyərli olduğu kimi, bir sıra dil faktlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından dil tariximiz üçün də çox dəyərlidir.

Təsəvvüf ədəbiyyatının banilərindən sayılan Sənai-Əttar-Mövlana üçlüyünə də alimin sələf-xələflik kontekstindən yanaşması və Əttarı ən bariz sələfi və xələfinin fonunda təqdim etməsi, fikrimizcə, tamamilə doğrudur.

İndiyə qədər Əttarın dövrü, şəxsiyyəti, həyat və yaradıcılığı, sələfləri və xələfləri barədə Azərbaycanda geniş tədqiqat aparılmadığı üçün alimin bu sahədə verdiyi bilgilər yeni və aktualdır. Sevindirici haldır ki, N. Məmmədli Əttarşünaslıqda formalaşmış, daşlaşmış fikirlərə də bəzən tənqidi

yanaşır, orta əsr mənbələrinə, ilkin qaynaqlara əsasən öz fərdi yanaşmasını və mövqeyini bildirir.

Fikrimizcə, monoqrafiyanın strukturu doğru müəyyənləşdirilmiş, ortaya qoyulan problemlər düzgün seçilmiş və tətqiqat prosesində hərtərəfli əhatə edilmişdir.

Monoqrafiya elmi yeniliklərin zənginliyi ilə diqqəti çəkir. İlk dəfə bu monoqrafiyada Əttarın Xaqani və Nizami yaradıcılığından bəhrələndiyi, Seyyid Yəhya Şirvaninin “Şərhi-əsrari-məratibi-qülub”, “Mə lə buddə batiniyyə”, “Qisseyi-Mənsur” və digər məsnəvilərlərində Əttar yaradıcılığından təsirlənməsi, hətta onun əsərlərindən nümunələr gətirməsi göstərilir, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda Məcnunun Əttarın “Məntiqüt-Teyr” əsərində olduğu kimi sufi yolunun tələb, eşq, tovhid, heyrət istiqna, fəna-bəqa məqamlarını keçdiyi haqqında dəyərli məlumatlar verilir. Füzulinin “Həft cam” əsərinin də Əttardakı mənəvi yolçuluğun məqamları ilə paralel şəkildə araşdırılması təqdirəlayiqdir. Əttarın “Bər aməd” rədifli qəzəlinə hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin və böyük ideallar şairi Nəsiminin nəzirə yazması, bu qəzəllərin müqayisəli təhlil edilməsi də monoqrafiyanın elmi yeniliklərindəndir.

Monoqrafiya aydın, səlis elmi üslubda yazılmışdır. Müəllifin istər farsdilli, istərsə də türkdilli əsərlərlə peşəkarlıqla işləməsi, onları incəliklərinə qədər tədqiq etməsi onun öz sahəsini yaxşı bilən, təsəvvüf ədəbiyyatının dərinliklərinə bələd olan bir mütəxəssis olduğunu göstərir.

İnanırıq ki, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəzakət Məmmədlinin “Fəridəddin Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası qədim tarixi və ənənələri olan zəngin Azərbaycan ədəbiyyatımızın qaynaqlarını öyrənmək baxımından bu sahədə qələmə alınmış ilk kompleks əsər kimi şərqşünaslarımız, ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən, bu sahənin elm adamları tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi, AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail:ebulfesz1950@mail.ru*